

Martin Mittelmeier

VRIJHEID EN DUISTERNIS

Hoe de *Dialectiek van de verlichting*
het boek van de eeuw werd

ten have

The background of the entire cover is a warm, orange-toned sunset sky. In the lower half, several palm trees are silhouetted against the bright light of the setting sun, which is visible on the right side. The trees vary in height and are scattered across the bottom of the frame.

De engel van de geschiedenis

Hannah Arendt moet een lastige klus klaren

Het was geen aangename wandeling voor haar. Op een vroege junidag in 1941 moest Hannah Arendt in New York een belangrijke opdracht uitvoeren. Dat was in die dagen waarlijk niets bijzonders. Op 22 mei was ze op een boot vanuit Lissabon in New York aangekomen en daarmee eindelijk veilig voor de nationaalsocialisten. Bovendien kreeg ze een maandelijks stipendium van de Zionist Organisation of America, waarmee ze samen met haar man Heinrich Blücher de eerste tijd de eindjes aan elkaar kon knopen; ze konden zich zelfs twee kleine half gemeubileerde kamers in 95th Street, 317 West veroorloven: 'Onze kamer is naar Parijse maatstaven, met name de omstandigheden waarin we sinds een jaar (...) hebben verkeerd, eenvoudig het toppunt van luxe.' En toch moest de 34-jarige volledig opnieuw beginnen, eerst maar eens Engels leren en in het relationele reddingsnetwerk van emigranten haar plek zien te veroveren. Rustige momenten waren dun gezaaid. Weliswaar had Arendt al snel de Public Library ontdekt als geschikte plek om geconcentreerd te werken, maar daar had ze veel te weinig tijd voor, ze moest die eerste weken te veel dingen afhandelen, afspraken nakomen en ontmoetingen regelen. En toch was deze wandeling in de eerste week van juni een bijzondere. Ze had een opdracht, ze moest een belofte inlossen. Ze moest iets afgeven.

Hannah Arendt was halverwege de jaren 1930 in ballingschap in Parijs iemand tegengekomen wiens eigenzinnigheid haar meteen had aangetrokken: 'De gebaren die hij maakte en hoe hij zijn hoofd hield als hij luisterde of sprak, hoe hij bewoog, zijn manieren, vooral zijn spreekwijze, zijn woordkeuze en het karakteristieke van zijn zinsbouw, ten slotte het uitgesproken idiosyncratische van zijn smaak – dat maakte allemaal zo'n ouderwetse indruk, dat het leek alsof hij zo uit de negentiende in de twintigste eeuw verzeild was geraakt, als op de kust van een vreemd land,'² schreef Arendt in een terugblik over de veertien jaar oudere Walter Benjamin. Maar Arendt begreep snel dat Benjamin dan misschien uit de tijd mocht zijn gevallen, maar dat hij allerminst ouderwets was. Wat hem voor degenen die hem kenden zo bijzonder maakte, was precies dit: dat hij haaks stond op de eisen van het eigentijdse en dat hij, door vast te houden aan buitenissige, eigenaardige, vergeten of verwaarloosde fenomenen tot een dwingende typering van het heden wist te komen. Een strategie die op onvermoede inzichten mocht hopen, maar als je in de wereld vooruit wilde komen eerder hinderlijk is. In haar terugblik schetst Arendt Benjamins levensloop als een opeenvolging van tegenspoed, ongelukkige beslissingen en pure pech. Zijn essay over Goethes *Wahlverwandtschaften* had hem volgens haar een reputatie moeten bezorgen als een van de belangrijkste publicisten in de Duitse taal, 'als het er toen in Duitsland eerlijk was toegegaan'. De universiteit nam met verbijstering en volslagen onbegrip kennis van zijn proefschrift over de oorsprong van het Duitse treurspel en blokkeerde een academische carrière. En op levenspraktisch terrein was Benjamin volgens Arendt met een onfeilbaar instinct op de verkeerde plek. 'Zo besloot hij bijvoorbeeld in de winter van 1939/40 vanwege het gevaar van bombardementen Parijs te verlaten om zich in veiligheid te brengen. Nu is er zoals bekend op Parijs nooit een bom gevallen; Meaux daarentegen, de plaats waar hij naartoe ging, was een troepenverzamelplaats en vermoedelijk een van de weinige plaatsen in Frankrijk die in die maanden van de *drôle de guerre* serieus gevaar liepen,' schreef Arendt.³ Tijdens die *drôle de guerre*, de periode waarin niets

leek te gebeuren en de twee militaire tegenstanders zich afwachtend opstelden, installeerden Arendt en Benjamin zich zo goed en kwaad als het ging in hun ballingsoord, begonnen een doorlopend gesprek, richtten discussiegroepen op, speelden schaak en doodden de tijd.

Na Benjamins definitieve vlucht uit Parijs in juni 1940 ontmoeten ze elkaar toevallig weer in Lourdes. Toen ze in september in Marseille hun respectieve visa voor de Verenigde Staten wilden afhalen, was Benjamins Spaanse transitvisum nog maar een paar dagen geldig. Een verlenging zat er op dat moment niet meer in. Aangezien Arendt en haar man nog op hun transitvisa moesten wachten, besloten ze onafhankelijk van elkaar de grens over te steken. En Benjamin overhandigde haar een tekst, voor het geval hij het niet zou overleven. Het was die tekst die Arendt in juni 1941 tijdens haar wandeling naar Columbia University bij zich droeg. Een tekst die Benjamin in een priegelig handschrift op negen dunne vellen papier had opgeschreven, waaronder een paar verzendstroken van de *Schweizer Zeitung am Sonntag*, de achterkant van een brief en de rugzijden van het tijdschrift *Les Cahiers du Sud*. Het zijn de thesen *Über den Begriff der Geschichte*, het geschiedfilosofische resumé van zijn denken, een van de meest compacte, fascinerende en prikkelende teksten die de filosofie in de afgelopen eeuw heeft voortgebracht.

Toen Arendt in New York op weg was naar 117th Street, waren de Verenigde Staten geen immigratievriendelijk land. Dat waren ze al sinds de jaren 1920 niet meer, toen meerdere quotaregelingen het aantal legale immigranten inperkten tot rond 160.000 per jaar. In 1930 bereikte het werkloosheidscijfer na de Grote Depressie een nooit eerder vertoond hoogtepunt. Om de concurrentie op de arbeidsmarkt niet nog groter te laten worden, voerde de regering onder Herbert Hoover een clause in die van immigranten eiste dat ze zichzelf financieel konden bedruipen. Ook voor Franklin D. Roosevelt had het te boven komen van de gevolgen van de economische depressie prioriteit. Na de 'Anschluss' van Oostenrijk bij het Duitse Rijk in het voorjaar van 1938 riep hij in het Franse Évians-les-Bains een conferentie bijeen, om de wereldgemeenschap te verplichten vol-

gens een eerlijke quotaverdeling Oostenrijkse en Duitse Joden die op de vlucht waren geslagen op te nemen. Maar de 32 deelnemende landen konden zich er niet toe zetten substantiële toezeggingen te doen. Ook Roosevelt zelf reageerde uiterst terughoudend, met minimale administratieve verbeteringen ten opzichte van de officiële politiek. Na de novemberpogroms in datzelfde jaar werden tenminste de bezoekersvisa verlengd, zodat niemand vanuit de Verenigde Staten weer terug hoefde naar Duitsland of Oostenrijk.

Zo was iedereen die Hitlers regime wilde ontvluchten aangewezen op een fijnmazig netwerk van vriendschapsbetrekkingen, familiebanden en ondersteuning door private initiatieven. Er moesten attesten – beëdigde verklaringen om in geval van nood voor het levensonderhoud van de immigranten op te komen – overlegd worden, er moest geld worden overgemaakt voor leeftocht tijdens de vele etappes van de reis en in de wachtlokalen van het ballingsoord, en er moesten noodzakelijke documenten voor het visum, of althans documenten die de kans op een visum verhoogden, geregeld worden. Bij Arendt had haar ex-man Günther Anders, de latere auteur van *Die Antiquiertheit des Menschen*, geïntervenieerd, zijn kruiwagens ingezet en geld ingezameld en opgestuurd. Een visum en de tickets voor de oversteek van Lissabon naar New York kreeg Arendt via het Emergency Rescue Committee (ERC), een hulporganisatie die door emigranten in de Verenigde Staten was opgericht toen Duitsland in juni 1940 Frankrijk bezette, waardoor iedereen die daarnaartoe was gemigreerd in de val zat. Maar een visum voor de Verenigde Staten volstond niet, omdat Frankrijk het vertrek niet toestond. Daarom riep een jonge Amerikaan, Varian Fry, voor het ERC van 1940 tot 1941 in Marseille een organisatie in het leven die niet alleen zorgde voor de aanschaf van visa en deviezen, maar ook zocht naar mogelijkheden voor vluchtelingen om illegaal de grens over te kunnen steken.

In september 1940 stuurde Fry bijvoorbeeld Franz en Alma Werfel, Heinrich en Nelly Mann evenals Manns neef Golo via de grensplaats Cerbère op weg via de Pyreneeën naar het Spaanse Portbou, van waaruit de reis legaal kon worden voortgezet. Korte tijd later

sloot de Gestapo deze route. De groep waarin aan het eind van die maand Walter Benjamin zat moest een nieuwe, moeilijkere weg kiezen. Maar precies op de dag van vertrek sloten de Spanjaarden de grens. Die nacht, waarin de grenswachten de groep nog een verblijf toestonden voordat ze hen terug wilden sturen naar Frankrijk, benam Benjamin zich het leven.⁴ 'Een dag eerder had hij de grens zonder problemen kunnen passeren, een dag later had men in Marseille geweten dat men op dat moment niet naar Spanje kon. Alleen op die ene dag was de catastrofe mogelijk,' schreef Arendt in haar grote essay over Benjamin in *Merkur* in de jaren 1960.⁵

Arendt en Blücher wisten korte tijd later via Spanje Portugal te bereiken en moesten vervolgens afmattende maanden in Lissabon doorstaan alvorens de overtocht mogelijk werd. Telkens opnieuw lezen ze Benjamins geschiedfilosofische thesen, want ondanks de geringe omvang laat de betekenis ervan zich niet zo snel doorgronden. Extreem beknopt kwamen alle facetten van de schrijver Walter Benjamin hier in heel hun tegenstrijdigheid aan bod. De tekst is strijdbaar, wil de geschiedenis tegen de vleug in strijken, die de overwinnaars er tot dusverre aan hebben gegeven. Hij polemiseert tegen het naïeve vooruitgangsenthouziasme van de arbeidersbeweging en de sociaaldemocratie. Maar als men in de tekst op zoek gaat naar een alternatief, naar aanwijzingen hoe in plaats daarvan de 'revolutionaire uitzonderingstoestand', waarvan daar sprake is, gerealiseerd zou kunnen worden, verstrikt men zich in beelden die vibreren van de theologische urgentie. Elk heden is een zwakke Messiaanse kracht meegegeven, zo heet het ergens, en aan het slot wordt het Joodse tijdsbesef beschreven als een bewustzijn waarin elke seconde een kleine poort was 'waardoor de Messias kon binnentreden'.⁶ Tegelijk wordt dit strijdvaardige heilsperspectief in één adem weer volstrekt irreëel gemaakt en op de wel heel lange baan geschoven. Beroemd geworden is het sterkste beeld in deze aan sterke beelden toch al niet arme tekst, de fantasie over het schilderij *Angelus Novus* van Paul Klee, waarvan de beeldkracht er juist in bestaat elke inbreuk op de gediagnosticeerde duisternis onwaarschijnlijk te maken:

‘Zijn ogen zijn opengesperd, zijn mond staat open en zijn vleugels zijn uitgespreid. Zo moet de engel van de geschiedenis eruitzien. Hij heeft het gelaat naar het verleden toegekeerd. Waar voor *ons* een aanenschakeling van gebeurtenissen verschijnt, ziet *hij* één grote catastrofe die onafgebroken puin hoop op puin hoop stapelt en ze hem voor de voeten smijt. Hij zou wel willen stilstaan, de doden wekken en het verpletterde samenvoegen. Maar een storm waait uit het paradijs die in zijn vleugels blijft hangen en zo sterk is, dat de engel ze niet meer kan sluiten. Die storm drijft hem onstuitbaar de toekomst in, die hij de rug toekeert, terwijl de puin hoop vóór hem tot de hemel rijst. Wat wij vooruitgang noemen is *die* storm.’⁷

De engel van de geschiedenis weet precies wat er gedaan zou moeten worden: stilstaan, de doden wekken, het verpletterde samenvoegen. Als dat maar mogelijk zou zijn. En zelfs dan: dan zou daarmee vermoedelijk het einde van de geschiedenis zijn gekomen, zoals Hannah Arendt in haar essay over Benjamin laconiek zal opmerken. De korte tekst zal dus onder de emigranten in Lissabon de nodige discussie hebben uitgelokt. ‘Duister en verward’ was de tekst, zoals Günther Anders het jaar daarop Bertolt Brecht voor diens lektuur meegaf – Brecht zou in juli 1941 vanaf de andere kant, via de Sovjet-Unie naar Amerika weten te ontkomen. Die zag het weliswaar heel anders, hij vond het ‘kleine werkstuk (...) helder en ontwarrend’, het keerde zich ‘tegen de voorstellingen van de geschiedenis als een afloop, van de vooruitgang als een krachtdadige onderneming van uitgeruste geesten’. Maar over de invloed van de tekst maakte hij zich niettemin geen illusies: ‘De schrik slaat je om het hart als je bedenkt hoe weinig mensen bereid zijn zoiets op zijn minst verkeerd te begrijpen’.⁸

Het was geen aangename wandeling voor Hannah Arendt in New York in juni 1941, want Benjamin had haar het manuscript overhandigd met de opdracht het in geval van zijn dood aan Theodor W. Adorno te doen toekomen. Adorno werkte bij het Institut für Sozialforschung, dat in 1934, na een tussenstop in Genève, naar Amerika

was geëmigreerd en onderdak had gevonden bij de Columbia University. Natuurlijk vervulde ze die opdracht. Maar alleen met de grootst mogelijke tegenzin. Tijdens haar tijd met Benjamin in Frankrijk had ze meegemaakt hoe er van alle kanten aan hem werd getrokken, hoeveel aantrekkingskracht er van Benjamins eigenzinnigheid uitging. Aan de ene kant Gershom Scholem, de kabbala-onderzoeker, in wie Benjamin het 'Jodendom in levende gedaante'⁹ ontmoette en die hem ertoe aanmoedigde de politiek en kentheoretisch 'explosieve kracht' van het gedachtegoed van de Joodse mystiek en metafysica verder te ontwikkelen. Aan de andere kant Bertolt Brecht, wiens dichterlijke toe-eigening van het historisch materialisme een grote aantrekkingskracht op hem uitoefende. Als Arendt Benjamin al aan iemands kant had willen zien, dan liever aan die van Brecht – volgens haar had de ontmoeting van de grootste Duitse dichter met de grootste Duitse criticus tot een veelbelovende accentverschuiving in het werk van Benjamin kunnen leiden: 'Zijn productie is voor mijn gevoel tot stilistische details toe veranderd. Alles komt veel beslist, veel minder aarzelend naar buiten. Het komt mij vaak voor alsof hij pas nu aan de voor hem beslissende dingen toekomt.'¹⁰

Maar had Benjamin het conflict niet al op zijn eigenzinnige wijze beslecht? In de eerste geschiedfilosofische these schetst hij het beeld van een schaakautomaat: 'Een pop in Turkse klederdracht, een waterpijp in de mond, zat voor het bord, dat op een grote tafel lag.'¹¹ De pop wint altijd, omdat in de tafel een schaakmeester verstopt zit, die de zetten van de pop aan touwtjes stuurt. Die pop is volgens Benjamin het historisch materialisme; de schaakmeester daarentegen, die wel een 'gebochelde dwerg' moet zijn, omdat hij anders niet in de tafel past, is de theologie, die 'vandaag de dag zoals iedereen weet klein en lelijk is en zich toch al niet mag vertonen.'¹² Maar het materialisme is op de Messiaanse kracht aangewezen om partijen te winnen. Een voor beide kanten ergerlijk beeld. De thesen zelf ontleen hun compactheid, hun prikkeling en hun fascinatie echter juist aan dit samenspel.

In *Vrijheid en duisternis* vertelt Martin Mittelmeier het verhaal van het belangrijkste filosofieboek van de twintigste eeuw: Adorno en Horkheimers *Dialectiek van de verlichting*. Geschreven in ballingschap ten tijde van de Tweede Wereldoorlog, is dit boek de ultieme poging het ontstaan van het fascisme en de Holocaust te begrijpen.

Mittelmeier schetst een fascinerende ontstaansgeschiedenis die leest als een intellectuele thriller en laat ons zien waarom bepaalde onderwerpen nog steeds actueel zijn.

‘De oergeschiedenis van een maatschappij die het fascisme mogelijk heeft gemaakt, opdat begrijpelijk wordt hoe het kan dat “de mensheid, in plaats van in een waarlijk menselijke toestand binnen te treden, verzinkt in een nieuw soort barbarij”

Martin Mittelmeier is een prominente Duitse ideeënhistoricus. Van dezelfde auteur verscheen eerder *Adorno in Napels* bij uitgeverij Ten Have.

www.uitgeverijtenhave.nl

